

Mari usukombed läbi kaamerasilma: Tiia Peedumäe välitööd Mari Vabariigis aastatel 1991–1992

Tatiana Alybina

Eesti Rahva Muuseumi tegevus filmimaterjali kogumisel ulatub tagasi muuseumi algusaastatesse. Juba 1912. aastal hakkas Johannes Pääsuke vanast fotoaparaadist kohandatud filmikaameraga eestlaste eluolust lühikesi filmilõike jäädvustama. Soome-ugri hõimurahvaste filmimiseni jõuti aastal 1940 filmiga „Liivi rannikult“ (Peterson 1983: 30; Niglas, Toulouze 2010: 77–78). Nõukogude ajal hoogustusid teadustööga seotud filmivõtted tänu Aleksei Petersonile. Pärast tema asumist muuseumi direktori ametisse soetas muuseum esimese filmikaamera ning etnograafilise materjali filmimine muutus muuseumitöö oluliseks osaks (Jääts 2011: 2). 1960. aastate algusest kuni 1980. lõpuni jäädvustati pea igal aastal Eesti eri paigus traditsioonilisi töid ja kaduvaid kombeid. Petersoni eestvedamisel hoogustus muuseumi soome-ugri kogu täiendamine. Korraldati põhjalikke kogumisekspeditsioone soome-ugri rahvaste asualadele, sealhulgas filmiekspeditsioonid vepslaste ja udmurtide juurde (Leete: 1998: 15–16; *Auasi* 2008: 40; Toulouze, Niglas 2009; Niglas, Toulouze 2010: 84–85; Jääts 2011; Karm 2013). Kõige intensiivsem ekspeditsioonide periood oli 1986–1991, mil igal aastal toimus seitse reisi soome-ugri aladele ja külastati pea kõiki väikerahvaid (Leete: 1998: 15–16; *Auasi* 2008: 52–53).

Alates 1992. aastast vähenes ekspeditsioonide arv märgatavalt. Muuseum ei suutnud ekspeditsioone rahastada ja teadurid otsisid reisikulude katmiseks muid võimalusi. Vaatamata rahalistele raskustele ja piiri taastamise tõttu keerulisemaks muutunud reisimisele jätkus soome-ugri rahvaste uurimine. Põhiliselt kogusid välitööde materjali entusiastid, kelle hulgas oli palju tudengeid (Leete 1998: 16). Retked uurali rahvaste juurde toimusid erinevate projektide raames ning sõltusid uurijate eneste huvist.

Tiia Peedumäe mari välitööd langesid perioodi, mil etnoloogia uurimismeetodites toimus muutus. Peedumäe kuulub uurijate põlvkonda, kes omandas välitööde kogemuse nõukogude etnograafia meetodite järgi ning laiendas teaduslik-

Ohverdustseremoonia Paranga rajoonis Olori küla lähedal salus 11. okt 1991. ERMi operaator Jaan Treial filmimas.

Foto: Tiia Peedumäe. ERM Fk: 2434:29

ku metoodikat uurimisfookuse vahetudes nõukogudejärgsel perioodil. Peedumäe sündis 1966. aastal Põlvas. Aastatel 1984–1989 õppis ta geograafiat Tartu ülikooli bioloogia-geograafiateaduskonnas ning osales juba tudengina ERMi ekspeditsioonidel.¹ Tema uurimisobjektiks oli maride aineiline ja vaimne kultuur. 1989. aastal kaitses ta diplomitööd „Mari etnose kujunemine ja struktuur“ ning jätkas uurimistööd Eesti Rahva Muuseumi teadurina aastatel 1989–1995 kuni lahkumiseni Rootsi. Alates 1996. aastast elab Tiia Peedumäe Göteborgis.²

Käesolev artikkel keskendub usukommete uurimise võimalustele videomaterjali kogumise kaudu. Analüüsi aluseks on Tiia Peedumäe ja operaator Jaan Treiali poolt aastatel 1991–1992 Marimaal palvetseremooniatel kogutud videomaterjal. Vaatlen, millised olid uurijate ja kohalike elanike suhted ning kuidas need mõjutasid uurimistööd. See teadmine on aktuaalne ka tänapäeval, mil foto- ja videomaterjali kogumine on oluliselt kasvanud. Usukombeid uurivad etnoloogid, kes ise talitustel osaledes neid jäädvustavad, seisavad silmitsi nii eetiliste kui kogutud materjali usaldusväarsuse küsimustega. Levinud arvamuse järgi pole etnoloogi jaoks niivõrd oluline foto- või filmitehnika areng, vaid uurija sulandumine uuritavasse kultuuri, selle kandjatega ühise keele leidmine ning usaldusel põhineva dialoogi loomine.

Artikli allikatena olen kasutanud kolme videot ERMi videoarhiivist (V 38 „Palvuspühad Mari El-s. Mer Kumaltõš“, V 48/1 „Palvuspühad Mari El-s. Aga-Pairem – ohvripüha“, V 48/2 „Palvuspühad Mari El-s. Semõk – surnute mälestuspüha“), lisaks Tiia Peedumäe välitööpäevikuid ja tema 1993. aastal ajakirjas Akaadeemia ilmunud artiklit „Mari ohverduskombestiku tänapäevaseid paralleele“.

1990. aastate ekspeditsioonid: fookuse muutumine

ERMis nõukogude perioodil tehtud filmid püüdsid eelkõige minevikku rekonstrueerida. Aleksei Petersoni käsitluses oli etnograafiline film mõeldud uuritava nähtuse tutvustamiseks, mitte selle edasiseks sügavamaks analüüsiks (Niglas, Toulouse 2010: 85). Professionaalse 35 mm filmikaamera kasutamine välitöödel eeldas mitme inimese koostööd, et tagada valgustus ning salvestada eraldi pilti ja heli. Sellises olukorras polnud uurijal võimalik täielikult sulanduda uuritavasse keskkonda ja jääda märkamatuks vaatlejaks. Filmilindi kasutamine seadis etnoloogide tööle samuti oma piirangud. Ühest küljest polnud filmilinti piisavalt ning teisalt olid filmirullid transportimiseks küllaltki kogukad, nii et uurijad pidid pidevalt valima, mida filmida ja mida mitte. Oluliselt odavamate ja kompaktsemate videokaamerate kasutuselevõtt avardas uurijate võimalusi toimuvat jäädvustada, olemata ise samal ajal kogu aeg tähelepanu keskmes.

1990. aastate algusest muutus välitööde metoodika. Esemete kogumine ja püüd jäädvustada „kaduvat traditsiooni“ asendus tänapäeva inimeste argielu uurimisega. Videokaamera muutus oluliseks uurimistöö vahendiks, mis muuhulgas võimaldas uuritaval enesel etnoloogi kohale asuda ja kaamera abil endast ise kõneleda

[1] Mordva ANSV 1987 (TAp 838); Mari ANSV 1987 (TAp 838), 1988 (TAp 842), 1990 (TAp 869).

[2] Tiia Litorell <https://il.linkedin.com/in/tialitorell>

(Danilko 2017: 106–107). Filmiekspeditsioonide puhul langes ära vajadus kaasata grupp eraldi helioperaator, valgustaja jne. Videokaamera mobiilsus andis uurijale võimaluse välitöödel toimuvat ka üksinda ühel ajal nii jälgida kui jäädvustada (Auasi 2008: 40).

Tiia Peedumäe korraldas kaks ekspeditsiooni Marimaale, et uurida ja jäädvustada mari usukombeid. Peedumäe operaatoril Jaan Treialil olid suured filmikaameraga töötamise kogemused muuseumi soome-ugri ekspeditsioonidel³ ning ta eelistas spontaanset filmimist, mis sarnaneb videograafia. Erinevalt sündmuste rekonstrueerimisest keskendub videograafia igapäevastele „loomulikele“ olukordadele, mis ei ole ette kavandatud ega uurimise jaoks lavastatud. Eesmärk ei ole fikseerida täpseid skeeme ja reaktsioone „laboritingimustes“, vaid jäädvustada inimeste käitumist ja tegevusi, mis leiaksid aset ka siis, kui uurijat kohal ei viibiks. (Knoblauch, Tuma, Schnettler 2014: 22) Nii jäädvustati 1991. aasta ekspeditsioonil Mari Vabariigi Paranga rajoonis Olori külas esimest mari ülevabariigilist ohvipidu *Mer Kumaltõš*. 1992. aastal aga filmiti samas külas kevadist ohvipüha *Aga-Pairem* ja surnute mälestuspüha *Semõk*. Videomaterjali koguti sündmustesse sekkumata osalusvaatluse käigus kombetalitusi jäädvustades.

Kuidas satub etnoloog õigel ajal õigesse kohta?

1980.–1990. aastatel toimunud poliitiliste ja ühiskondlike muutustega kaasnesid murrangud ka kultuuris ja eriti märgatavalt rahvusvabariikides. Rahvusliku liikumise tõus Marimaal tõstis esile ka traditsioonilise rahvausundiga seotud teemad. Samal ajal mitmete organisatsioonide ja ühiskondlik-poliitiliste liikumistega registreeriti 1991. aasta juunis Mari Vabariigis usuorganisatsioon *Ošmarii – Tšimarii* (valge mari – puhas/ristimata mari). See sündmus andis põhjust oodata, et usulise vabaduse saabudes taaselustub ka pühades ohvrisaludes läbiviidavate kogukondlike palvuste traditsioon. Sattuda kõrvalise vaatlejana kogukondlikule palvetseremooniale mari religioosse traditsiooni taassünni hetkel pole aga sugugi lihtne. Kasutades ära varasemate ekspeditsioonide ajal loodud tutvusi, oli Tiia Peedumäe mitte ainult kursis Marimaal toimuvaga, vaid otsis võimalusi, et külastada rahvusliku ärkamise seisukohalt olulisi sündmusi. 1991. aasta ekspeditsioonipäevikus kirjutab Peedumäe, et sai tuttava mari kaudu Georgi Kazakovi telefoninumbri. Kazakov oli seotud mari usuorganisatsiooniga ning temalt võis küsida organisatsiooni plaanide kohta.

Kevadel võtsin telefonitsi ühendust Georgi Kazakoviga [...], teada saamaks mõne taolise ürituse võimalikkusest. Kuulsingi, et suur palvuspüha pidi toimuma peale sügistööde lõppu. Suveks jäi asi katki, septembris helistasin uuesti ja sain teada, et ohverduspidu toimub oktoobri algul, täpsemalt 11. oktoobril. (TAp 886: 5–6)

[3] Muuhulgas osales Jaan Treial 1988. aastal koos teise ERMi operaatori Kalju Nilbega usukombestiku filmimisel Udmurtias (ERM V 1 „Palvuspühad Varklet-Bodjas. I“, ERM V 2/2 „Palvuspühad Varklet-Bodjas. II“). Mõlemad operaatorid olid varem tegelenud ka amatöör-filmindusega (Svetlana Karmi suuline teade).

Kirjeldades ühiskondlik-poliitilise organisatsiooni *Kugeze Mlande* (esivanemate maa) registreerimist 1991. aasta jaanuaris ja usuorganisatsiooni *Ošmarii – Tšimarii* tegutsemise algust, rõhutab Tiia Peedumäe nende olulist rolli mari usuliikumise taaselustamisel:

Need organisatsioonid on asunud uuestisündinud usuliikumise etteotsa, püüdes taastada esiisade „varjusrma“ vajunud traditsioone. Nüüd tahetakse kauaoodatud aega kiiresti tasa teha ehk päästa, mis päästa annab, kuni leidub veel vanu inimesi ja ohvripappe, kes usukombeid teavad ja mäletavad. (Peedumäe 1993: 2136)

Kui esemete kogumise ekspeditsioone saab korraldada muuseumi tööruutmist tulevalt, siis kaasaegsete protsesside uurimine eeldab teistsugust lähenemist. Välitöö planeerimine lähtub sündmuse eeldatavast toimumisajast. Osalusvaatluse puhul arvestab etnoloog lisaajaga, mis kulub, et kogukonda sisse elada ja usalduslikke suhteid luua. Päevikut alustades kirjutab Tiia Peedumäe, et lõpuks ometi õnnestub külastada palvust ja rahuldada uurimisjanu.

Tundub, et lõpuks saabub kauaoodatud päev, mil saan oma silmaga näha maride paganlikku ohverdustseremooniat. Olen vastavasisulist kirjandust lugenud, ohverdussaluski viibinud, kuid üritust ennast pole veel õnnestunud näha. (TAp 886: 5)

Muuseumi ekspeditsioonigrupp, kuhu lisaks Peedumäele kuulusid operaator Jaan Treial ja kunstnik Harri Hinn, saabus Marimaale mõned päevad enne palvuspäeva. Esimene sihtpunkt oli Mari Vabariigi pealinn Joškar-Ola, kus kohtuti mari usuorganisatsiooni liikmetega. Seejärel tuli sõita palvuse toimumispaika Olori külla ning jõuda kohalikega tuttavaks saada. Olori küla elanikega uurijatel otseseid kontakte ei olnud. Infot eelseisva sündmuse kohta saadi linnast pärit *Ošmarii – Tšimarii* liikmetelt. Saadud eelinfo toob Peedumäe ära ka oma päevikus:

Ohverdatakse hobune. Kohalik kolhoos pidi vist veel vasika eraldama, vist mõned lambad ka, inimesed ise pidid hanesid kaasa tooma. Seega tuleb päris suurejooneline üritus. Loodan väga, et ürituse mastapide paisutamisega selle algupära ja originaalilähedus kannatada ei saa. Kazakov küll rääkis, et läbiviijateks on kohalikud paganausu juhid e. ohvripapid (ожен), kes püüavad võimaluse piires vanu traditsioone järgida, nii palju kui neid veel mälus säilinud on. (TAp 886: 6–7)

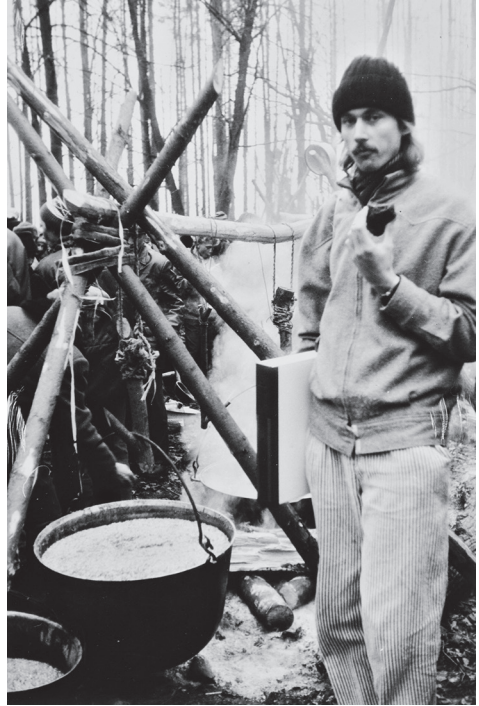
Uurijate töömeetodiks oli osalusvaatlus ning kombetalitused jäädvustati foto ja video vahendusel. Salvestustehnika kasutamine usutalitusel tähendab uurija jaoks enamasti lisaprobleeme. Venemaa etnoloog ja režissöör Andrei Golovnjov on toonud näite oma kogemusest, mida ta nimetab „jäädvustamata filmiks“:

„Kui leidsin veendunud vanausulisi ja tegin juttu filmimisest, kuulsin vastuseks: „Kino on patt. Filmida ei tohi. Nii palju, kui sind filmitakse, nii palju võetakse sult ära, läheb hingest filmilindile ... Film – see on kujutis. Aga kujutada võib ainult jumalikku. Ei tohi end jumalaga võrdseks seada.“ [...] Vanausulisi ma ei filminud ega kahetse seda karvavõrdki, ehkki alul oli filmitegija minus nõrdinud ja pujäänitses etnoloogi vastu. See-eest kutsus kiusatus kaamerat haarata esile küsimused, mis avasid minu jaoks tänapäeva religioossuse avara horisondi ja täiesti uue vaate, mida ma nimetan [...] „jäädvustamata filmiks“. (Golovnjov 2007: 25)

Mari palvetseremooniat õnnestus filmida, ehkki uurijad põrkusid siingi sarnaste raskustega, millest lähemalt allpool.

Palveriitusel osalemise ja selle enam-vähem täieliku jäädvustamise küsimust arutati esmalt usuorganisatsiooni liidritega Joškar-Olas. Ekspeditsioonigrupi liikmed olid kutsutud organisatsiooni koosolekule. Vaatamata sellele, et arutelu toimus mari keeles, oli tänu lühikesele venekeelsele kokkuvõttele ja mõningasele mari keele oskusele kohtumise üldine mõte eestlastele arusaadav. Peedumäe märgib, et arutati nii eelseisva palvusega seotud küsimusi kui üldisi poliitilisi ja majanduslikke probleeme. Eelseisvat filmimist lubasid organisatsiooni liikmed toetada.

Mis meie filmi puutub, siis lubati meid igati aidata ja võimaldada meil maksimaalselt filmida. Ohverdamine on püha toiming ning ohvripappide („onajengide“) nõukogu ei soovi vist kõike filmida lasta. Meile lubati võimaldada rohkem filmida kui kohalikul televisioonil, seal tehtavat nagunii vaid kommertsfilmi. Tahaks loota, et saame tõesti kõike näha ja videolindile jäädvustada. (TAp 886: 19)

Ohverdusteremoonia Paranga rajoonis Olori küla lähedal salus 11. okt 1991. ERMi kunstnik Harri Hinn peajumala lõkke juures hobuseliha söömas.

Foto: Tiia Peedumäe, 1991. ERM Fk: 2434:90

Kuna transpordiga tekkis probleeme, jõudis ekspeditsioonigrupp Olori külla alles palvuse eelõhtul (TAp 886: 29). Tiia Peedumäe märgib, et kohtumine kohalike korraldajatega ei andnud lisainfot, mis aidanuks uurijatel palvetseremoonia jälgimiseks vajalikke ettevalmistusi teha:

Tahtsin, et [...] kombeid tundev inimene meile paari sõnaga seletaks, mis homme toimuma hakkab, et teaksime end valmis seada ja õigel ajal õiges kohas olla, et mitte midagi olulist maha magada ja vahele jätta. Arkadi Danilov oli nõus meiega vestlema, kuid jutt hakkas vägisi filmikoopia ümber tiirlema, muust jutust ei saanud esialgu asja. [...]

Homse ürituse kohta kuulsime tõesti vähe, ainult seda, et hommikul kella nelja ajal alustatakse, „onajengid“ kogunevad kolme peamajja, kust igaihest viiakse salusse ohvriloom: ühest majast hobune (see on peajumala – hõimu-jumala Kuguraki jaoks), teisest härg (Pijambari jaoks) ja kolmandast 2 lammast (Mer jumo ja Šotšõn-ava jaoks). Meid lubati hommikul õigeks ajaks peamajja viia (kust hobune välja saadetakse), et võiksime rituaali algusest lõpuni näha. (TAp 886: 30–32)

Tiia Peedumäe märgib, et nii talle kui operaator Jaan Treialile tehti ettepanek kopeerida tulevane videosalvestus ja kasutada seda kommertseesmärkidel. Rõhudes

tulevase filmi teaduslikule väärtusele ja välistades igasugused ärilised tehingud, selgitasid uurijad, et kokkuleppel muuseumiga on võimalik saada filmist koopia, aga ainult isiklikuks kasutamiseks. Nii sai veel filmimata materjal usuliikumise kohaliku aktivisti suure tähelepanu osaliseks. Läbirääkimised videomaterjali edasise saatuse üle võisid mõjutada nii võimalust palvetseremooniat filmida kui uurijatele seatavaid piiranguid. Sellised olukorrad nõudsid uurijatelt diplomaatilist lähene- mist ja head läbirääkimisoskust, jäädes samal ajal teadustöö põhimõtetele kindlaks.

Palvusepäev. Kultustalituse etnograafiline jäädvustamine

Algne plaan filmida palvusepäeva varahommikul enne ohvriloomade salusse vii- mist küla kolmes peamajas toimuvat eelpalvust ei teostunud. Uurijatele teatati, et ohvipapid otsustasid õhtusel koosolekul, et kombetalituse hommikust osa ei tohi filmida. Päevikumärkmetest võib lugeda välja muret, et palvetseremoonia algust ei õnnestunud filmida ja kahtlusi, mil määral pääseb ligi järgnevale ohvritalitusele. Probleemid jätkusid ka ohvrisalus. Jumalatele pühendatud loomade ohverdamist pühade ohvipuude juures ei lubatud samuti filmida.

Saluservas ootas meid ebameeldiv üllatus. Sümbolsete väravate juures [...] võttis meid vastu Arkadi Danilov ja teatas, et ettevalmistustöid ja ohverdamist filmida ei tohi, ei meie ega kohalik ega Soome TV, ka pildistada ei tohi. Nii olevat eile õhtul otsustanud onajengide nõukogu. Filmida lubati alles peale kella 11-t,⁴ kui ettevalmistused on lõppenud ja algab pal- vetamine. [...]

Meile selgitati, et ohvritalituse (tapmise) ja vere filmimine pole jumalale meelepärane. Muidugi, kui juba sija tulime, ei saa me nende soovidest üle astuda. (TAp 886: 34–35)

Operaatoril ei jäänud üle muud, kui filmida väljaspool ohvrisalu. Ohvipalvuse video esimestes kaadrites näemegi üldist plaani salu sümbolsete väravatega sisse- pääsust, millele lähenevad naised ohvrihanede ja omaküpsetatud ohvriandide kompsudega. Tänu läbirääkimistele Ošmarii – Tšimarii liikmetega õnnestus siiski saada luba filmida.

Umbes kella 8 ajal võisime siiski filmima asuda ning ka pildistada. Meie juuresolekuga oldi veidi harjunud, ka õnnestus A. Juzõkainile⁵ selgeks teha, et filmi on vaja ka nende ajaloole, mitte ainult meie huvides. V. Ivanoviga nõu pidanud, andis ta lõpuks filmimisloa. (TAp 886: 37)

[4] Varahommikul kogunevad palvesalusse ainult mehed – ohvipapid ja nende abilised. Enamik palvusel osalejaid saabub oma isiklike ohvriandidega keskpäeva paiku.

[5] Aleksandr Juzõkain hakkas hiljem ka ise visuaalset etnograafilist materjali koguma ning tegi etnograafilisi ja videofilme (Hristoforova 2007; Alybina 2017: 71–77). ERMi videoarhiivis leidub A. Juzõkaini film 1992. aastal Olori külas toimunud kevadisest ohvipühast *Aga-Pairem* (ERM, V 135). Samal ajal jäädvustas *Aga-Pairem*'i ohvipüha ka Tiia Peedumäe ekspeditsioon. 1992. aasta ekspeditsiooni päevikus märgib Peedumäe, et kohtas pärast filmimist A. Juzõkaini, kes oli samuti *Aga-Pairem*'i tseremooniale sõitnud (TAp 887: 50). Kuid palvuse ajal nad ei kohtunud, sest kevadised ohvripidustused kulgevad mööda küla kolme tänavat kolme erinevasse ohvrisallu. Võimalik, et A. Juzõkaini kohtumine videoekspeditsiooni liikmetega 1991. aastal mõjutas ka tema huvi etnograafiliste filmide vastu.

Ohvripalvuse video analüüs

65 minuti pikkune video esimesest *Mer Kumaltõš*'i ohvripühast koosneb suures osas palvetseremoonia jäädvustusest. Viimased 15 minutit kätkeb intervjuud ohvripapiga, kes on palvetseremoonia üks läbiviijatest. Aleksandr Kuznetsov (temast tuleb juttu ka Peedumäe ja Treiali 1992. aasta video puhul) kirjeldab mari keeles sügispalvuse kombestikku. Salvustus lõpeb võtetega külatänavatest ning maastiku panoraamvaate ja külakalmistu kaadritega.

Video kui uurimismeetodi pooldajad rõhutavad, et filmimise juurde kuulub lahutamatu uurija isiklik kohalviibimine uuritava alal. See tähendab, et teadlane on füüsiliselt uuritava kultuuri keskel ning kogeb seda „multisensoorselt“ – näeb, kuuleb, haistab ja tunnetab atmosfääri. See kogemus mõjutab materjali hilisemat analüüsi. Teadlane jagab sündmuses osalejatega sama kogemust ning teab toimuva konteksti (Knoblauch, Tuma, Schnettler 2014: 21). Kuigi läbi kaameraobjektiivi jäädvustatud ning vastavalt uurimismeetodile talletatud andmeid ei saa võrdsustada sündmuse objektiivse tegelikkusega, võimaldab operaatori kaasatus toimuvasse, tema professionaalne uurijapilk ja kaadri valik sündmuse atmosfääri edasi anda. Videomaterjal *Mer Kumaltõš*'i palvuselt toob meieni mitte ainult usutalituse kombestiku, vaid ka ohvrisalus kogetava atmosfääri. Hoolikal vaatlemisel on võimalik tabada märke ühiskondlikust situatsioonist ning 1991. aastal inimesi vallanud meeleoludest – teadmatust, hirmu ja lootust. Sündmust filmides ei saa uurija kaameraga jäädvustada kõike toimuvat kogu selle mitmekesisuses. Olles piiratud võimalustega – kaadri suuruse ja mikrofoni salvestusulatusega, peab ta pidevalt valima. Isegi otsus lõpetada ettevalmistused ja võtta kaamera võtete alustamiseks välja on määrav valik, mis sõltub uurijast, nagu ka võttenurk ja salvestamise kestus (Knoblauch, Tuma, Schnettler: 2014: 21). Seetõttu kuuluvad kirjalikud märkmed ja päevikukirjed, mida uurija on välitöödel teinud, hädavajaliku lisana videomaterjali juurde. Vaadeldud toimetamata videomaterjali põhjal võib öelda, et võtete palvelsalus kulgesid lodusalt, täielikult toimuvasse sulandudes. Mingeid planeerimata võttekatkestusi või moonutusi sündmuse jäädvustamisel ei ole. Videokaadrite põhjal otsustades jääb operaatori kohalviibimine pea märkamatuks.

Kogu ohvrisalus toimuva palvustalituse võib jagada kolme etappi: ettevalmistus, pöördumine jumalate poole ja ühissöömine. Kõiki etappe on teatud ulatuses jäädvustatud ja need annavad ülevaate kogu ohvritalituse kombestikust.

Ettevalmistus ühispalvuseks tundub olevat filmimise seisukohalt kõige keerulisem, kuna palvusel osalejad alles tutvuvad kõrvaliste vaatlejatega ning harjuvad kaamera kohaloluga. Üles võetud kaadrite põhjal otsustades orienteerus operaator Jaan Treial toimivas hästi ja tegutses ettevaatlikult ning varju jäädes. Nii õnnestus saada materjali isegi kõrvalseisjate jaoks ühispalvuse kõige varjatumast osast – loomade ja lindude ohverdamisest. Loomade ohverdamise kohta annavad infot üldised kaadrid: ohvripuu juurde riputatud härjanahk, naised oma pere poolt jumalale toodud hanesid kitkumas. Keegi ei pööra kaamerale tähelepanu, kõik on oma tegevusega hõivatud – mehed jälgivad lõkkeid, naised seisavad ohvripuu juures järjekorras ohvripapi juurde, laotavad toodud toidud ohvrialtarile (*šage*). Inimeste tegevuse kaudu annab video edasi kogu toimuva atmosfääri. On näha, et inimesed,

isegi kui nad ei ole ammu sellistel sündmustel osalenud, teavad, mida ja kuidas teha. Aeg-ajalt üksteisega nõu pidades täidab igaüks kollektiivses kombetalituses oma rolli.

Kui ohvrilindude ettevalmistus ja kinkide annetamine ohvripuude juures on lõppenud, tekib palvusel osalejatel vaba hetk. See moment eristub selgelt ka filmitud materjalis ning atmosfääri muutus on tajutav. Inimesed on toimetustest vabad, vaatavad ringi, suhtlevad üksteisega, heidavad pilke kaamera poole, lihtsalt ootavad. Operaator vaatleb, tema põhitähelepanu ei ole enam tegevusel, vaid osalejatel endil. Kaadris on eri põlvkondade esindajad, inimeste välimus, riided, käsitsi kootud rõivaste vanad detailid ja oluliselt nüüdisaegsemad mari kleidid, mida naised ohvrivalus kandsid.

Video rütm muutub loomulikult, kohanedes läbiviidava kombetalituse rütmiga. Videosalvestuse vahendusel sündmusi jälgiva operaatori kohalolu pole tajutav. Tema uurijapilku ja kaamera fookust juhtivat kätt võib märgata üksnes üksikutes suurplaanides ja kaadri liikumises. Arvestades videokasseti lindi pikkust ning vajadust jäädvustada jälgitava kombetalituse kõiki olulisi hetki, eeldab videolindile salvestamine omalaadset kaadrite planeerimist ja kaamerasisest montaaži.

Kaamera on suunatud ühe ohvripuu juures toimuvale. Ohvripapp teeb ettevalmistusi, et pöörduda palvetega jumalate poole. Ohvrialtarile *šage* on ta laotanud kõige väärtuslikumad palad ohverdatud loomadest ja lindudest. Siin on reas ka ohvritoidud – pliinid, sissetorgatud müntidega leivapätsid, samuti põlevad küünlad. Ohvripapp löikab iga pätsi keskelt tüki, et pärast palve lugemist need kõigi kombetalitusel osalejate nimel lõkkesse heita. Samal ajal, kui ta viimaseid ettevalmistusi lõpetab, koguneb rahvas suures poolkaares tema ümber. Paljud põlvitavad. Algab ühispalvus. Ohvripapp ja tema abiline loevad koos valjusti palvet. Kummalgi on oma palvesõnad. Sõnad sulavad ühte ja palvete sisust on praktiliselt võimatu aru saada.

Operaator valis ettenägelikult mugava võttepositsiooni ohvripapi ja palvetajate vahel, asudes pisut eemale, rahvahulga serva. Sellelt positsioonilt on kaameranurka vahetades võimalik jäädvustada nii ohvripapi kui palvusele kogunenud inimeste tegevust. Samal ajal palvusega ohvripuu juures filmis Jaan Treial kaamerasisest montaaži kasutades lõketel toidu valmistamist, keedetud liha tükeldamist, pudru keetmist. Ohvripidustuste mastaap on edasi antud üldplaani ja panoraamvõtte kaudu. Palvetamise osa lõpeb sellega, et iga osaleja võtab ohvrialtarilt enda kaasa toodud toidu. Saabub ühissöömise ja üksteise kostitamise aeg.

Ohvripidustuste viimane etapp – kostitamine – on filmitud ohvrivalu sümbolsete „väravate“ juures ja otse palvevälul. Kaadris on naised, kes teevad kummariduse ohvrivalu väravate ees ja lähevad koju. Seejärel on jäädvustatud ühissöömine. Palvusel osalejad istuvad gruppides maha, pudru- või supitaldrikud käes. Kaamerat märgatakse ja kõrvalisele jälgimisele reageeritakse naeratusena. Operaator keskendub üksikutele palvusel osalejatele: kaks teistest eemal istuvat elatanud naist, vankrites väikelapsed koos vanematega. Üldplaanis naised märkavad kaamerat: muuseumitöötaja veenab ühte ohvripalvusel osalejat oma mari tikandiga kleiti näitama. Selle tarvis on vaja soojad pealisriided maha võtta või vähemalt eest avada, mida naine ka teeb. Enne ohvrivalust lahkumist koristatakse. Kuuseoksad, millele

olid laotatud ohvritoidud ja muu palvelökkes põletamiseks sobimatu kraam, põletatakse eraldi lõkkes. Palvuse jäädvustus lõpeb kaadritega rõhtpuul rippuvatest käterättidest. Need on samuti ohvriannid jumalatele ja jäävad ohvrisallu.

Ohvripidustused lõppesid järgmisel hommikul palvusega küla peamajades, kust olid ohvriloomad salusse viidud, aga ka seda ei õnnestunud filmida. Veel eelmisel õhtul olid uurijad valmis hommikul filmima asuma ja leidsid koguni toetust ühelt kohalikult ohvripapilt ja tema naiselt: „Homme hommikul pidid „onajengid“ uuesti ühte peamajja kogunema (umbes kella 7 ajal), Olga Kuznetsova lubas meid sinna viia, et võiksime veel nendega vestelda“ (TAp 886:48). Kummatigi teatas Aleksandr Kuznetsov järgmisel päeval pärast peamajas käimist, et ohvripidustuste lõpupalvusele kogunenud inimesed on kavandatud filmimise suhtes negatiivselt meelestatud ja uurijad otsustasid visiidist loobuda.

Veidi aja pärast saabus peremees, oli isegi veidi tujust ära. Ta oli peamajas käinud ja teada saanud, et enamus ohvripappe oli peale eilset üritust ära söitnud, mõned kohalikud olid koos käinud, kuid seal oli avaldatud meile ebasoodsaid mõtteid, nii et A. Kuznetsov ei soovitanud meil sinna minna.

Nimelt olid Arkadi Danilov ja mõned teised asjaosalised arvamust avaldanud, et meilt võiks filmimise eest tasu nõuda. Selle oleksime muidugi kohe kategooriliselt tagasi lükanud, sest eelnevalt pole meil nendega sellest juttu olnud ja tagantjärele pole neil õigust raha küsida. Pealegi oleks me kohe vastuküsimuse esitanud, palju siis kohalik ja Soome TV maksid, nemad ju ka filmisid. Kuid ilmselt oli seltskonnas ka arukamaid ja kainema mõtlemisega inimesi, igatahes selle jutuga meid tülitama ei tulnud. (TAp 886: 50–51)

Lühiajalised väliekspeditsioonid, kui need on kavandatud koos kohalike eestvedajatega, võivad piirduda ühe konkreetse eesmärgiga. Vastuvõtjad arvestavad küllaste soovidega ja juhatavad õigetesse kohtadesse, kus saab huvipakkuva valdkonnaga võimalikult vahetult tutvuda (Karm 2013: 79–80). Svetlana Karm kirjutab, et muuseumi ekspeditsioonidel udmurtide juurde pakuti eesti teaduritele võimalust külastada ka traditsioonilisi palvetseremooniaid, kuna neid peeti oma rahva kultuuri eriti ehedaks väljenduseks. Samas püüdsid kohalikud etnoloogid ja külaelanikud enne, kui teadurid ohvrisallu viidi, neid selleks eksklusiivseks vaatluseks võimalikult hästi „ette valmistada“, tutvustades palvetseremoonia kombeid ja pühas paigas käitumise reegleid (*ibid.*: 80). Välitööl *Mer Kumaltõš'i* palvuse uurimisel 1991. aastal ei ole sellist suundumust märgata. Mari usuliikumise kujunemine ja kogukondlike palvuste taassünd 1990. aastate alguses toimub küll rahvusliku ärkamise raames, ent traditsioonilist usku ei teadvustata veel mari identiteedi olulise osana. Selge rõhuasetus rahvuslikule usulisele traditsioonile mari identiteedi määratlemisel tekib mõne aja pärast (Alybina 2017: 14–15, 155–160). Esimesel kogukondlikul ohvripalvusel oli osalejate tähelepanu suunatud palvuse kultuslikule küljele. Ohvripapid, kes polnud avalikustamiseks valmis ning olid nõukogude ajast harjunud ohvripalvuse äärmise salastatusega, kontrollisid olukorda ega lasknud kõrvalisi vaatlejaid ligi. Ainult usuliikumise juhtide arvamus oli küla ohvripappide otsustest kõrgem. Nii kujunes Aleksandr Juzõkain, kes usuorganisatsiooni juhina oli ohvrisallu kogunenute jaoks autoriteet, uurijate ja uuritavate vahemeheks. Ainult tema kohalolek ohvripidustustel võis mõjutada ja muuta ohvripappide koos-

olekul vastu võetud otsuseid. Siin ilmneb vahemehe olulisus, sest temast sõltub, kuidas luuakse esmased kontaktid uuritava kogukonna liikmetega ja kujundatakse eelhoiakud kogukonda ilmuvate uurijate suhtes.

Kaameraga uurija kui „oma“

Tiia Peedumäe järgmine ekspeditsioon maride juurde toimus 1992. aasta juunis. Sõidu eesmärk oli filmida kevadpalvust *Aga-Pairem* juba tuttavas Olori külas ja sur-nute mälestuspüha *Semök* Mari Vabariigi Kuženeri rajoonis. Vaatamata sellele, et grupi koosseisus oli vaid kaks inimest – Tiia Peedumäe ja operaator Jaan Treial, oli seda ekspeditsiooni tunduvalt raskem ja aeganõudvam korraldada. Võrreldes eel-mise aastaga oli Eesti ja Venemaa vahele rajatud piir, muutunud olid sõiduplaanid ning hinnad olid märgatavalt tõusnud. Teekond varasematest reisidest tuttavasse välitööde piirkonda osutus seekord raskemaks. Tähelepanekuid muudatustest ja raskustest etnoloogide teel leiab ka välitööde päevikust. Tiia Peedumäe kirjeldab piiriületust, lennukite sõiduplaanis toimunud muutusi, valuutavahetuse ootamist Eestis ning märgatavat hüpet kaupade ja teenuste hindades, eriti Venemaal.

Rongis oli muidki üllatusi: rongipesu maksab nüüd 20 (!) rubla. Jube! Alles mõne kuu eest oli selle hind üle paari rubla. Arvasin küll isegi, et see on kallimaks läinud, kuid mitte nii palju. (TAp 887: 5)

Tekkisid raskused hädavajaliku tehnika hankimisel ja ebamugavused kalli video-kaameraga piiri ületamisel.

*Muidugi oli tehnikaga raskusi. Meile eraldati väike kogus valuutat videokassettide ja pata-reide ostuks, nii me siis käisimegi Jaaniga neid „Brios“ ostmas. Nimelt kavatsime filmida Paranga rajoonis toimuvat raivoapidustust *Aga-Pairem* (tlk. „saha pidu“) ning Kuženeri ra-joonis peetavat tähtpäeva „Semök“. Loodan, et saame huvitavat ja vajalikku materjali.* (TAp 887: 7)

Kuigi ekspeditsiooni sihtkohta jõudmine oli keeruline, siis juba tutaval alal lihtsus-tasid varasemast pärit kontaktid info kogumist märgatavalt. Kohalikega kujunesid usaldusväärsed suhted, mis lubas uuritavat sündmust vahetumalt jälgida ja oluli-selt põhjalikumalt jäädvustada. Kohale jõudes kohtusid etnoloogid Olga ja Alek-sandr Kuznetsovi perega, kellega tegid selgitava videointervjuu 1991. aasta reisiril jäädvustatud palvuse kohta. Kokkulepe kevadpalvuse ettevalmistuste filmimiseks Kuznetsovide kodus sündis lihtsalt. Veelgi enam, üheskoos valmistuti ka palvu-se filmimiseks: etnoloogid ja nende võõrustajad käisid palvuse toimumiskohta üle vaatamas ja leidsid tingimused filmimiseks olevat soodsad – avatud ala ja piisavalt loomulikku valgust (TAp 887: 25–26).

Moskvast pärit uurija Andrei Andrejev on analüüsinud fotoaparaadi kasutamist osalusvaatlusel ning leiab, et uurija roll välitööl sõltub kogukonda kuulumisest. Kui avalikku sündmust saab fotograferida üsnagi märkamatuult, siis suletud kogukon-nas pildistamine annab tunnistust, et üsna tõenäoliselt kuulub uurija kogukonna liikmete hulka (Forum 2018: 17). Arvan, et üldiselt kehtib sama ka etnograafilistel

välitöödel filmimise kohta, kuid teatud olukordades võib filmikaamera tulla uurijale uuritavaga vahetumate suhte loomisel isegi kasuks. Analüüsisid 1992. aastal mari palvuspühadel kogutud videomaterjali, võib oletada kokkulepet uuritava kogukonna liikmetega ja sellest tulenevat pääsu küllaltki suletud kombetalitustele võrdväärselt kogukonna liikmetega – kaugete soome-ugri sugulastena, peretuttavatena. Allpool toon välitöödel tehtud päevikukirjete ja videomaterjali põhjal näiteid koostööst uurijate ja uuritavate vahel.

Fotografeerimist peetakse omalaadseks provokatiivseks tegevuseks. Kaamera objektiiv loob ilmselge vaatlusolukorra, mis võib haarata sündmusel osalejate tähelepanu ning nii moonutada kogutud andmete autentsust (publikuefekt). Kuid fotoaparaadiga inimene võib uuritavatele ka lihtsalt huvi pakkuda (Forum 2018: 18). Mis puutub Tiia Peedumäe ekspeditsiooni videovõtetesse, mis tehti põhiliselt Kuznetsovide pool, siis videokaamerale osutatud tähelepanu kogutud materjali autentsust ei mõjuta. Kaamera tähelepanu all pole tundlikud teemad või tegevused, vaid harjumuspärased toimetused – palvuseks valmistumine. Pole ka põhjust oletada, et oluliselt vähem privaatse kogukondliku palvuse filmimine tooks kaasa moonutusi usutalituse kombestikust või inimeste käitumises. Samas kutsub rahvakultuuri uurimine esile huvi ka selle kultuuri kandjates. Sel juhul muutub kaamera filmimisega kaasnevaks harjumuspäraseks objektiks, mis kuulub juba hästi tuttavate etnoloogide-külaliste varustusse. Ekspeditsiooni lõpupoole, kui Kuznetsovidele näidatakse filmitud materjali, said uurijad kaameratööle kiitva hinnangu.

Peale lõunat vaatasime oma filmitud materjali üle. Jaanil on kaameraga kaasas väike ekraanike, ~ 10 × 10 cm suurune, kus saime läbi kaamera filmi vaadata. Kogu Kuznetsovide pere istus põnevil olles ekraani ees, olid ju nemad peakangelased. Olga oli rahul, et ta end nii vabalt kaamera ees tundis. Ta toonitas seda juba võtetegi ajal, ütles, et kuna oleme juba ammused tuttavat, ei tunne ta mingisugust kohmetust ega pinget kaamera ees toimetades. Olime ju ka kõigest kahekesi filmimas. Materjali oli meil palju, ligi 2,5 tundi. (Tap 887: 74)

Mari-vene-tatari pidu „Peledõš pairim“ (tlk lillepidu) 13. juunil 1992 Joškar-Ola lähedal parkmetsas. Fotol vasakult: ERMi teadur Tiia Peedumäe, mari kirjanik ja ajakirjanik Gennadi Pirogov, tema abikaasa Rimma Pirogova ning ERMi operaator Jaan Treial. Taamal vene pidustuse Праздник самовара (Samovari pidu) dekoratsioonid.

Foto: Tiia Peedumäe, 1992. ERM Fk: 2459:77

Videomaterjali vaatlusel võib märgata, et perenaine, tehes eelseisvateks pidustus- teks ettevalmistusi, demonstreerib oma tegevust samal ajal ka kaamerale. Näiteks ootab ta, kuni operaator on valmis ja kaamera sisse lülitatud, enne kui alustab või lõpetab mingit tegevust – kardinat riputamist akna ette, leiva ahjupanekut ja väljavõtmist vms. Tähelepanu kaamerale võib olla tingitud ka soovist kasutada video- linti ökonoomselt ja vältida tegevuste korduvat salvestamist. Sellele viitab ka videole jäänud lühike marikeelne dialoog, kus arutatakse videokassettide hinna üle ja oletatakse, et küllap need maksavad palju.

Vaadeldaval juhul aitab harmooniliselt kogukonda sulanduda ja „võõraste“ ka- teegooriast „omade“ hulka liikuda eelkõige ühistes tegevustes kaasalöömine: huvi ja reaalne tegutsemine. Praktikaks nägi see „meetod“ välja järgmiselt:

Olga K. alustas täna peo ettevalmistusi koristustööga: pesi aknad, seinad, samuti pesu. Jaan filmis neid. Ega me päris pealtvaataja osas saanudki olla, aitasime ka veidi. Aitasin aknaid ja seinu pesta ning pesin toapõranda. (TAp 887: 26–27)

Sel moel kujunevad ka videooperaatori jaoks palju lahendamad võimalused. Osa uurimiserühmast lülitub igapäevatoimetustesse, samas kui kaameraga uuriija jääb küll kõrvalseisvaks, aga enam sugugi mitte nii „võõraks“ vaatlejaks.

Filmisime kogu leivategemise rituaali. Mina püüdsin samal ajal ka perenaist aidata, nimelt triikisin kardinad, mille eile õhtul pesime. Siis panime need koos O. K-ga akende ette. Tuba muutus kohe kaunimaks, kui lumivalged broderiitikandiga kardinad akende ette said pandud. Jaan muidugi filmis seda kõike. (TAp 887: 30)

Nii kogunes küllaltki palju materjali toidu- ja jookide valmistamisest ning koguni saunaskäigust, mis on oluline osa ohvrisallu mineku ettevalmistustest.

Õhtul seisis ees saunakäik. Jaan filmis, kuidas mehed sauna lähevad ja isegi pesemist. Sau- nast tulekut enam filmida ei õnnestunud, siis oli juba liiga pime. (TAp 887: 34)

Võrreldes eelmise videoekspeditsiooni kogemusega oli uurijatel seekord piirama- tu võimalus video- ja fotomaterjali koguda ning seetõttu puuduvad vähimadki kõhklused ja arutlused selle üle, mida võib filmida. Rohkem pööratakse tähelepa- nu kogukonnaelu uutele ilmingutele, mis toimuvate poliitiliste ümberkorralduste taustal esile kerkisid. Üheks selliseks kultuuriliseks „uuenduseks“ said venemaa- laste jaoks lääne teleseriaalid.

Hommikul enne salusse minekut korjatakse külast mune. Ootasime juba varahommikust saadik, millal meie tänavalt hobuste kabjaplaginat kuulduma hakkab. Kuid varsti algas Vene- maal ülipopulaarne seriaal „Ka rikkad nutavad“ ja oli selge, et lähima tunni jooksul ei juhtu midagi, kogu küla on teleka ette naelutatud.

Üsna varsti peale filmi lõppu saabuski munakorjajate delegatsioon. See koosnes hobu- vankrist ja seda saatvatest ratsameestest. (TAp 887: 42)

Palvuspüha *Aga-Pairem* video analüüs

Kevadisel palvuspühal filmitud materjali kogupikkus on 120 minutit. Enam kui pool sellest sisaldab ohvripalvuseks valmistumist. Ülejäänu koosneb *Aga-Pairem*'i palvetseremoonia kaadritest (27 minutit) ja õhtupoole toimunud külaelanike spordivõistlustest.

Aga-Pairem'i tseremoonia salvestus hõlmab palvuse kõiki etappe. Kevadisel kombetalitusel loomi ei ohverdata ning seetõttu polnud vaatlejal eetilisi probleeme kaadrialiku osas ega raskusi kaameraga palvetamispaika pääseda. Võtted algavad kombetalituses osalejate kogunemisega ohvrisalu välule. Inimesed toovad ühes ohverdamiseks valmistatud ande: küpsetisi, kalja, värvitud keedumune. Eemal põlevad ohvrilõkked. Asetanud toidud ohvrialtarile, mille rolli täidab pikk pink, lähevad inimesed järgemööda välu lõunaservas asuva rõhtpuu juurde ning kinnitavad sellele käsitsi valmistatud vahaküünlad. Osa toitu viiakse ohvrialtarilt välu keskele ja kuhjatakse murule laotatud linale.

Videokassetile salvestamine ei võimaldanud pidevalt filmida, nagu oleks lihtne teha tänapäevase tehnikaga. Seepärast on iga pikemaajalise tegevuse filmimisel kasutatud kaamerasisest montaaži. Ettevalmistava osa oluliste kaadrite salvestusele järgneb üldplaan palvusest. Osalejad asetsevad välul pikas poolkaares suunaga päikese poole. Palvuse läbiviija loeb paberilt palvetekste, tema abiline Aleksandr Kuznetsov puhastab suitsevate okstega ritta laotud ohvritoite. Pärast palve lugemist lähevad ohvripapp ning tema järel kõik osalejad lõkke juurde, millesse heidavad tükikese oma ohvritoidust. Seejärel algab ühissöömine, maitstakse pühitsetud toitu ja kostitatakse üksteist.

Tiia Peedumäe kirjeldas lühidalt osalusvaatlust, mille käigus oli võimalik vabalt video- ja fotomaterjali jäädvustada.

Kui rahvas oli salusse kogunenud, alustati tseremooniat, kell oli umbes 11-12. Süüdati lõke, küünlad, pühitseti toidud. Kart luges jumalatele palve, muidugi näoga päikese suunas [...] Üritasime võimalikult palju jäädvustada, Jaan videokaameraga, mina kahe fotoaparaadiga ning diktofoniga. (TAp 887: 46–47)

Palvuse toimumispaik peab jääma samasuguseks nagu enne pidustusi. Seepärast võetakse kombetalituse lõpul ohvrialtarilt järelejäänud toit ja viiakse koju. Kuuseoksad, millest oli moodustatud laud ohvritoitude jaoks, põletatakse lõkkes. Enne külla tagasipöördumist teatab ohvripapi abiline kõigile *Aga-Pairem*'i palvusel osalejatele eelseisvatest spordivõistlustest, mis algavad küla staadionil kaks tundi pärast keskpäeva. Palvuse salvestus lõpeb kaadriga, kuidas kõik kombetalitusel osalejad saavad tagasi külla, liikudes hanereas üle põllu, tekitades nii ajutise jalgraja.

Filmimise protsessi kohta *Aga-Pairem*'i kevadpühadel saab lisainfot välitöö päevikust. Kui eelmise ekspeditsiooni märkmed kõnelevad filmimisega seotud raskustest, siis nüüd on suhtumine filmimisse positiivne ning tänatakse kultuuri vastu üles näidatud huvi eest.

Kuna jumalate toidu ja joogi ohverdamine toimus kolmes erinevas salus, olid siin salus põhiliselt ühe tänava inimesed. Seepärast polnud rahvast liiga palju (et oleks filmimist seganud), umbes paarsada inimest.

Meil oli sel korral hea töötada, sest olime siin juba korra olnud ja inimesed tundsid meid juba.

Vestlesin ka ohverdustseremoonia juhiga, ta avaldas meile mitmel korral tänu, et tulime siia pidustust filmima ning et mari rahva ja nende religiooni, ajaloo ja kultuuri vastu huvi tunneme. (TAp 887: 44–45)

Perekondliku palvuse filmimine. Lahkunud esivanemate mälestuspüha

Kõrvu kevadiste külalavustega osalesid Peedumäe ja Treial ka perekondlikul kombetalitusel – lahkunud esivanemate mälestuspühal *Semõk* ja jäädvustasid seda. Kui alul oli uurijatel plaan sõita mälestuspühale teise külla, siis kuuldes, et seda tähistatakse ka Oloris, otsustati sõidust loobuda ja uurida ka selle korraldamist Kuznetsovide peres.

Lahkunud esivanemate mälestuspüha *Semõk* toimus *Aga-Pairem'*i ohvripalvusele järgneval päeval. Seda tähistati kodus pereringis. Võtted algasid hommikul, kui perenaine küpsetab pliine ja sätib paika rituaalse laua – neli tooli reas.

Aleksandr Kuznetsov kinnitab puidust lauakesele lühikesed küünlad, millest igauks sümboliseerib siit ilmast lahkunud inimest. Kui laud on kaetud, põlvitab peremees esimesena selle ette. Algab esivanemate mälestamise ja kostitamise rituaal. Peremees süütab põleva pirruga küünlad, öeldes eelnevalt lahkunud sugulase nime, kellele süüdatav küünal on pühendatud. Seejärel maitseb ta ükshaaval pühitsetud toite, pannes ühtlasi osa toidust lahkunute jaoks eraldi taldrikule. Eelnevalt pöördub ta taas nimeliselt lahkunute poole ja pakub üht või teist toitu, mida ta parajasti taldrikule asetab. Pärast peremeest kordavad sama tegevust naine, sugulased ja kombetalitusel viibivad külalised.

Erinevalt rahvarohketest küla ohvripalvustest eeldab perekondliku palvetseremoonia osalusvaatlus täielikku kaasaminemist ja ühes kogukonna liikmetega kombetalituses osalemist. Sel puhul on ka filmival uurijal kohane oma tegevus katkestada ja kombekohaselt palvusel osaleda.

Kui pererahvas oli mälestamise lõpetanud, pidi Jaan filmimise katkestama, kuna meilgi paluti sama rituaal täita. Mari Koduloomuuseumi teadur (tegelikult vist küll osakonnajuhataja) Olga Trebuškova oli samuti vastasmajast meile tulnud, et toimuvat jälgida. Nii me siis üritasimegi kolmekesi sama rituaali korrata, Olga luges palve ja meie ühinesime vaikides tema tegevusega. (TAp 887: 62)

Kui kõik on toitu pakkunud, viiakse taldrik lahkunutele kogutud toiduga toast õue. Samal ajal sätib perenaine toolid söögilaua äärde, toidud tõstetakse lauale ning oodatakse lahkunuid juhatava peremehe naasmist. Tagasi jõudnud Aleksandrikt küsitakse, mida lahkunud perele soovisid, ja tema vastab.

Sellega rituaal lõppebki. Arvatakse, et nüüd on kadunukeste hinged koju tulnud ning külastavad õhtul ka üksteist, jalutavad külatänaval ja sisenevad elamutessegi. Seepärast ongi kombeks õhtul üksteisel külas käia ning üksteist kostitada. (TAp 887: 63)

Mälestuspühaks välja pandud toidud jäävad lauale kogu päevaks. Kuni õhtuni käivad uurijad koos pererahvaga mitmel pool külas. Samal ajal muretseb Tiia Peedumäe mälestuspüha lõpetamiseks valmistumise ja filmimise pärast:

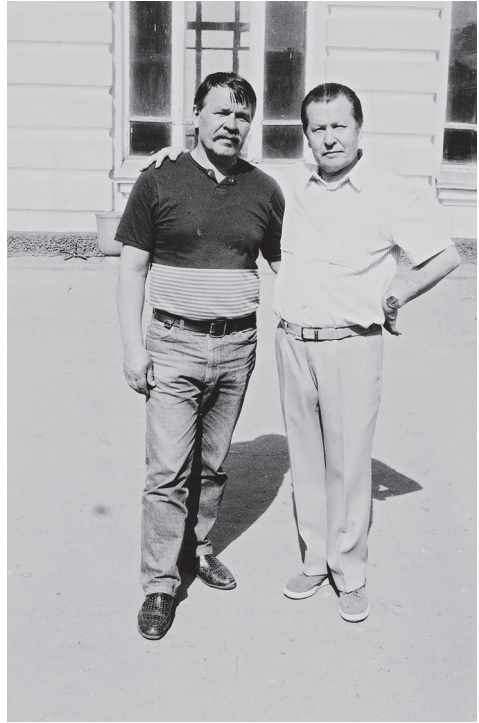
Saan vist ainult paar tundi puhata, sest homme hommikul kella 4 paiku alustab perenaine kadunukese hinge tagasisaatmist kalmistule. See toimub nii vara seepärast, et hing peab juba enne päikesetõusu tagasi jõudma. (TAp 887: 72)

Video mälestuspühast *Semõk* jätkub kaadritega hommikusest lahkunute mälestamisest, mida viib läbi perenaine üksi.

Äratasin Olga kell 4, nagu olime kokku leppinud, samuti Jaani, et hinge ärasaatmist filmida. Hommikuse rituaali toimetas Olga üksinda, tema mees ja poeg magasid samal ajal rahulikult.

Rituaal ise oli samuti lihtsam, sarnanedes eilsega. Perenaine kattis laua ning laua taga istudes kordas eilset protseduuri, mälestades kadunud õde ja lähedasi, murdes neile toidupalakesi ning ka ise igat toitu veidi maitstes. Olles rituaali lõpetanud, tõusis ta lauast ning väljus, justkui hinge kaasa viies ning kalmistule saates.

Sellega meie filmimine lõppes. (TAp 887: 73)

ERMi operaator Jaan Treial (vasakul) ning mari kirjanik ja ajakirjanik Gennadi Pirogov Joškar-Ola raudteejaamas.

Foto: Tiia Peedumäe, 1992. ERM Fk: 2459:94

Kokkuvõtteks

Tiia Peedumäe ekspeditsioonidel filmitud materjal on üks põhjalikumaid ülevaateid mari usutavade taassünnist nõukogudejärgsel perioodil. Koos välitööde päevikutega sisaldab see infot mitte ainult uuritavate mari palvetseremooniade kohta, vaid heidab valgust ka välitööde praktilisele poolele, kombetalituste filmimise eripärale. Kui välitöödel kasutatakse osalusvaatlust, on uuritavasse traditsiooni sulandumisel oluline roll nii uurijatel endil kui „vahendajatel“ nende ja uuritava kogukonna vahel. Traditsiooni kandjatega kohtumisel annab kogukond etnoloogile usalduskrediidi, mille määr sõltub „vahendaja“ autoriteedist. Sellise eelhäälestuse mõju ilmneb selgelt usukommete uurimisel, nende videokaameraga jäädvustamisel. Vaadeldud visuaalse materjali kogumise näited kinnitavad pikaajaliste ja korduvalt uuritavale alale tehtud ekspeditsioonide olulisust. Seesugune lähenemine

võimaldab rajada vahetud usaldusväärsed suhted kohalike elanikega ja tagab pääsu ka traditsioonilise kultuuri privaatsematesse soppidesse.

Vene keelest tõlkinud Anti Naulainen

Allikad

Eesti Rahva Muuseumi videoarhiiv:

ERM V 38. Tiia Peedumäe, Jaan Treial, Harri Hinn. Palvuspühad Mari El-s. Mer Kumaltõš. 1991.

ERM V 48/1. Tiia Peedumäe, Jaan Treial. Palvuspühad Mari El-s. Aga-Pairem – ohvripüha. 1992.

ERM V 48/2. Tiia Peedumäe, Jaan Treial. Palvuspühad Mari El-s. Semõk – surnute mälestuspüha. 1992.

ERM V 135. Jazukain, Aleksey (Юзыкайн, Алексей). Mari El 1992.

Eesti Rahva Muuseumi topograafiline arhiiv:

TAp 886 = Tiia Peedumäe. Ekspeditsiooni päevik. Mari ANSV (Mari El) Paranga raj. Olorjal. 1991. 7–15 oktoober 1991.

TAp 887 = Tiia Peedumäe. Välitööde päevik. Mari Vabariik (Республика Марий Эл) Paranga raj. Olorjali k. 3.–15. juuni 1992.

Kirjandus

Alybina 2017 = Алыбина, Татьяна. 2017. *Трансформация марийской религиозной традиции в постсоветский период*. Tartu: University of Tartu Press.

Auasi 2008 = Auasi. *Eesti etnoloogide jälgedes ... (80 aastat Hõimurahvaste osakonna avamisest Raadil)*. Koost. Svetlana Karm, Marleen Nõmmela, Piret Koosa. Tartu: Eesti Rahva Muuseum.

Daniļko 2017 = Данилко, Елена. 2017. „Казымский переворот“: к истории первого визуально-антропологического проекта в России. – *Сибирские исторические исследования* 3: 93–112.

Forum 2018 = Форум: От поля к тексту. – *Антропологический форум* 36: 11–114.

Golovņov 2007 = Головнёв, Андрей. 2007. О киноантропологии. – *Антропологический форум* 7: 21–32.

Hristoforova 2007 = Христофорова, Ольга. 2007. Создавая будущее: марийцы в объективе кинокамер. – <https://mdn.ru/articles/o-b-hristoforova-sozdavaya-budushhee-marijtsy-v-obektive-kinokamer>, viimati külastatud 10.8.2018.

Jääts, Indrek. 2011. Tagasivaade etnograafilise filmi sünniloole Eesti Rahva Muuseumis. Aleksei Petersoni 80. sünnipäeva puhul. – *Eesti etnograafiline film 1. Kaks filmi eesti etnograafiast. Aleksei Peterson 80*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 2–6. (DVD-le lisatud brošüür)

Karm 2013 = Карм, Светлана. 2013. Аудиовизуальное документирование удмуртских религиозных обрядов в советское время. – *Ежегодник финно-угорских исследований*. Вып. 1. Ижевск, 78–86.

Knoblauch, Hubert; Tuma, René; Schnettler, Bernt. 2014. *Videography*. Peter Lang.

- Leete, Art. 1998. Soome-ugri kultuuride etnoloogilise talletamise tänapäevaseid probleeme Eesti Rahva Muuseumis. – *Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat XLII*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, 11–33.
- Niglas, Liivo; Toulouze, Eva. 2010. Reconstructing the Past and the Present: The Ethnographic Films made by the Estonian National Museum (1961–1989). – *Journal of Ethnology and Folkloristics* 4 (2): 77–96.
- Peedumäe, Tiia. 1993. Mari ohverduskombestiku tänapäevaseid paralleele. – *Akadeemia* 5 (10): 2134–2143.
- Peterson 1983 = Петерсон, Алексей. 1983. Этнографический фильм как документ исследования. – *Etnograafiamuuseumi aastaraamat XXXIII*. Tallinn: Valgus, 30–37.
- Toulouze, Eva; Niglas, Liivo. 2009. Etnograafiline film Eestis 1960–80: Eesti Rahva Muuseumi filmitoodang. – Pille Runnel (toim). *Maailmafilm. Tartu visuaalse kultuuri festival 23.–29. märtsini. Worldfilm. Tartu Festival of Visual Culture March 23th – 29th*. Tartu: Eesti Rahva Muuseum, Maailmafilmi Ühing, 102–104.

Tatiana Alybina lõpetas Mari Riikliku Ülikooli lingvistika erialal (2009). 2017. aastal kaitses ta Tartu Ülikoolis edukalt väitekirja „Mari religioosete traditsioonide muutused nõukogudejärgsel ajal“ ning omandas doktorikraadi etnoloogias. Tema peamised uurimisteed on rahvausund, tänapäevane animism ning soome-ugri rahvaste rahvuslikud liikumised.

Summary: The religious traditions of the Mari people viewed through the camera lens: field work conducted by Tiia Peedumäe in the Mari El Republic in 1991–1992

Tatiana Alybina

The Estonian National Museum began acquiring photographic materials back in the early 20th century when pioneering Estonian photographer Johannes Pääsuke travelled around Estonia with a homemade camera documenting the way people lived. In the 1960s, ethnographic films became one of the main areas of the museum's activity and the geography of fieldwork also expanded significantly. Efforts were made to commit to film the traditional culture of Estonians and other Finno-Ugric peoples. In the 1990s, modernity shifted into the focus, supplanting the older and fading culture. Technological advances, and above all the introduction of the video camera significantly changed the methodology used to acquire material. The new cameras were lighter and more mobile, with a larger recording capacity and this allowed much more material to be documented.

The article analyses filming during field work aimed at investigating and documenting religious rituals – in particular, footage produced by Tiia Peedumäe and her collaborator, the camera operator Jaan Treial, in 1991 and 1992. The fieldwork diaries and video footage are used to trace how the researchers adapted to the community they were studying, and looks at the role of intermediaries in this process.

Tiia Peedumäe's expeditions coincided with a time of great changes in ethnography and ethnology. Peedumäe represents a generation of researchers who learned how to conduct fieldwork in the spirit of Soviet-era ethnography and later expanded their methodology as the research focus changed.

During the autumn 1991 expedition, Peedumäe and Treial recorded the Maris' first nationwide sacrificial feast in the village of Olori (Paranga *Raion*). They returned to the same village in June 1992, this time to study the spring sacrificial feast *Aga-Pairem* and a feast of remembrance of the dead, *Semyk*.

The improved recording made some aspects easier for ethnologists although the work still required the ability to interact with the community. It is particularly important that there is trust between the people perpetuating a tradition and the cultural researchers. On the first occasion that Peedumäe and her colleagues went to record a worship ceremony with a video camera, they had difficulties getting consent from the villagers. The previous understanding reached with Mari activists living in Yoshkar-Ola – who were prepared to assist in the filming – was seen as inadequate in the sacrificial grove. Everything depended on the village elders who led the prayer service. Thanks to Peedumäe explaining how important scientific study was and the authority of the leaders of the Maris' religious reawakening movement, ultimately permission was obtained for photographing and filming, although the researchers still were not given access to some phases of the ritual.

A second expedition to the same village allowed the researchers to become more deeply immersed in the local culture. A few locals served as intermediaries between

researchers and the community on that occasion. Thanks to the acquaintances already forged, more trust was evinced toward the ethnologists. Observation and recording of the rites of spring went off without a hitch. The ethnologists did not witness the preparation and course of the ritual of remembrance of family ancestors as mere observers – the family involved them in the ritual as if they were distant relatives or house guests.

The video materials recorded on Peedumäe's expeditions are one of the most complete documents of the revival of Mari religious traditions. Along with the fieldwork diary, they are valuable sources for studying the methodology of fieldwork and in particular, ritual filming practices. When the participant observation method is used, intermediaries between ethnologists and the community play a key role in the process of adaptation to the community being studied. The examples of collection of visual materials examined in the article demonstrate the importance of long-running and repeated fieldwork. Such fieldwork makes it possible to develop more trusting relations with cultural subjects and thereby access more private cultural strata.

Резюме: Марийские религиозные обряды в объективе камеры: экспедиции Тии Пеэдумяе в Марий Эл в 1991–1992 годах

Татьяна Алыбина

Киноархив Эстонского национального музея начинает свою историю с первых экспедиций фотографа Йоханнеса Пяясуке, который запечатлевал при помощи объектива самодельной камеры Эстонию начала 20 века. В 1960-е годы создание этнографических фильмов составляло одно из основных направлений музейной деятельности, расширилась и география полевых выездов ЭНМ. Во время комплексных экспедиций велся сбор киноматериала по традиционной культуре эстонцев, а также родственных финно-угорских народов. В 1990-х годах фокус исследователей сместился с уходящей культуры на современность. Благодаря развитию техники и появлению видеокамеры существенно изменилась методика сбора полевого материала. Мобильность новых камер и увеличение объёма записи расширили возможность видеофиксации. Данная статья посвящена вопросу сбора видеоматериала во время полевых исследований религиозных ритуалов. В ней даётся описание и анализ архивных видео полевых экспедиций Тии Пеэдумяе и оператора Яана Трейала в Марий Эл в 1991 и 1992 годах. На основе полевых дневников и видео, я также рассматриваю процесс адаптации исследователей к изучаемой среде и роль посредников между учёными и исследуемым сообществом.

Период экспедиционных выездов Тии Пеэдумяе относится к переходному моменту в этнографических исследованиях. Она является представителем поколения этнологов, получивших опыт работы в поле по методам советской этнографии и расширивших научную методологию со сменой исследовательского фокуса в постсоветский период. В экспедиции осенью 1991 года исследовательской группой Пеэдумяе был собран материал о первом марийском общественном молении у деревни Олоры в Параньгинском районе Марий Эл. В ту же деревню состоялся следующий полевой выезд в июне 1992. В результате этой поездки был изучен обряд весенних молений Агавайрем, а также ритуал поминовения предков в праздник Семьк.

Расширяющиеся возможности аппаратуры технически облегчают работу этнографа, однако сохраняется важность умения вписываться в изучаемое сообщество. Наличие взаимного доверия между носителем и исследователем культуры имеет значение при изучении религиозных традиций. Во время первого посещения моленного обряда с видеокамерой группа Тии Пеэдумяе столкнулась с трудностями при получении согласия на съёмки общественных молений от жителей деревни. Предварительная договорённость с готовыми содействовать проведению съёмки марийскими общественниками не имела силы в моленной роще. Всё зависело от решений проводивших обряд деревенских старейшин. Благодаря объяснениям Тии Пеэдумяе о ценности проводимой работы и авторитетному мнению лидеров официального религиозного центра мари, разрешение на видео- и фотосъёмку было

получено, однако исследователи не были допущены к некоторым этапам обряда. Повторная поездка с экспедицией в ту же деревню происходила с более глубоким погружением в локальную культуру. Посредниками между учёным и деревенским обществом на этот раз были сами местные жители. Благодаря более близкому знакомству, отношение к этнологам стало доверительным. Включённое наблюдение и видеофиксация весеннего обряда деревенских молений прошли без каких-либо трудностей. Подготовку и проведение семейного ритуала поминовения предков этнологи наблюдали не только как исследователи, но и будучи вовлечёнными в него хозяевами дома в качестве дальних родственников или гостей.

Видеоматериалы, собранные в экспедициях Ти́и Пе́едумяе, являются одними из наиболее полных по данным о процессе возрождения религиозной традиции мари в постсоветский период. В совокупности с полевыми дневниками, они содержат информацию не только о зафиксированных обрядах, но и освещают тему практической полевой работы, специфику видеофиксации ритуалов. В полевой работе по методу включённого наблюдения важную роль в процессе адаптации к среде играют как сами исследователи, так и люди, выполняющие роль проводников между этнографом и изучаемым сообществом. Рассмотренные примеры сбора визуального материала подтверждают значимость долгосрочных и многократных полевых выездов на изучаемое поле. Такой подход позволяет построить доверительные отношения с носителями традиции и даёт доступ к самым приватным пространствам в обрядовой культуре.